

БОРОТЬБИСТИ В ОСВІТНІХ УСТАНОВАХ УСРР У 1920-х РОКАХ: «СОВЕТИЗАЦІЯ» НОМЕНКЛАТУРИ

Створення та діяльність Української комуністичної партії боротьбистів (УКП(б)) достатньо висвітлена в історіографії¹, хоча проблема політичної адаптації колишнього керівного складу в органах радянської влади, їх «советизація» та ідеологічне перетворення залишаються малодослідженими. В архівах збереглися документи і матеріали, які дозволяють розкрити механізм «самоліквідації» та «ліквідації» УКП(б), показати мотиви політико-ідеологічного полону боротьбистів, які через особисті та суспільні обставини пристали до КП(б)У.

Історики, з'ясовуючи причини «самоліквідації» партії боротьбистів, яка у 1919 — на початку 1920 р. залишалася впливовою політичною силою в українському суспільстві, висловлюють різні припущення. Українська революція не знайшла достатньо сил, щоб захистити себе від агресії РСФРР, а з іншого боку, непослідовна і нерішуча внутрішня політика УНР та українських політичних партій у царині соціально-економічних відносин (зволікання з аграрною реформою) призвела до згортання політичної підтримки селян та певної частини інтелігенції. Сподівання на революційну підтримку селян виявилися перебільшеними, особливо після більшовицького декрету про землю та його неухильного здійснення в Росії і на сході України.

Політизована частина української інтелігенції, яка перебувала в різних партіях, зосередилася на проблемах духовного відродження нації, переймаючись питанням освіти, культури та їх концепції. Українізація виявилася чи не єдиним досягненням та завоюванням українських політичних сил. Вона була на перших порах її запровадження ідеологічним компромісом більшовиків з націонал-патріотичною опозицією в особі українських партій, особливо УКП(б). Проголошення політики українізації лібералізувало партійну номенклатуру боротьбистів, переорієнтувало їхні політичні пріоритети боротьби, задіявши її до справи українізації держaparату.

Основною гілкою влади, де вплив боротьбистів залишався вагомим, був наркомос УСРР та його установи на місцях — губернські, міські і повітові відділи освіти. На початку 1920 р. Комуністична фракція Наркомосу в особі А. Дежби, Дегтярьова та М. Сальського звернулась до ЦК КП(б)У з похлилим листом, у якому зазначалось, що колегія НКО УСРР та особливо центральні та місцеві органи «зосереджені в руках боротьбистів», а нарком О. Я. Шумський, ігноруючи позицію колегії, одноосібно видає накази². Фракціоне-

ри скаржились на те, що комуністів звільнили з керівних посад, звинувачуючи їх у русифікаторстві, хоча вони вважали «українську мову і культуру засобом комуністичної пропаганди»³. Апарат Наркомосу, на переконання заявників, боротьбисти використовували «для своєї партійної і політичної мети»⁴. У 1920 р. В. Блакитний, який належав до еліти боротьбистів, вважав «пресу великим знаряддям русифікації», а українізацію «партійних та радянських установ» звичайним запровадженням діловодства українською мовою⁵. Для певної частини керівного складу боротьбистів така українізація стала символічною ареною їхньої подальшої боротьби, проти якої спочатку не заперечували їхні опоненти — більшовики, нагадуючи інколи згаданими зверненнями. Зазначу, що М. В. Салько був членом колегії Наркомосу, стояв біля витоків радянської системи освіти в Україні⁶. Він був росіянином, а до соціал-демократії пристав юнаком у 1905 р.⁷, тому ніколи не переймався українською національною ідеєю. А вона була характерною ознакою для переважної більшості боротьбистів.

Висвітлюючи особливості «совєтизації» колишніх боротьбистів, важливо з'ясувати обставини «саморозпуску» їхньої партії та пристосування до нових умов життєдіяльності. 6 січня 1920 р. «Пролетарська правда» друкувала заклики про «виживання» російських комуністів з України, тому Реввійськрада 14 армій визнала належним закрити газету, а редакторів заарештувати, однак «під заручництво» Г. Ф. Гринька скасувала своє радикальне рішення⁸. А вже 7 січня з'явилась заява членів Всеукрревкому Г. І. Петровського та Д. З. Мануїльського, в якій вони звинувачували боротьбистів у порушенні угоди від 17 грудня 1919 р. про припинення агітації за утворення самостійної української армії, проти дезорганізації Червоної армії, за повну державну самостійність та відокремлення, відтак вимагали Харківську організацію боротьбистів «розпустити»⁹. 11 лютого 1920 р. були підготовлені «тези про наше ставлення до боротьбистів», над якими декілька місяців працювали Х. Г. Раковський, Г. І. Петровський, Д. З. Мануїльський. «Тези» виявилися тактико-стратегічним планом дій КП(б)У проти партії боротьбистів, яка «еволюціонізувала в право — в інтелігентсько-політичну групу, яка спирається переважно на куркульські елементи села», стала «опозиційно-демагогічною групою», тому вирішили «пришвидшити» політичну еволюцію партії із залученням її свідомих елементів до соціалістичного будівництва¹⁰. Два питання найбільше хвилювали більшовиків: перше полягало в тому, що боротьбисти, користуючись «всім авторитетом й усіма перевагами правлячої партії», обстоювали «українську самостійність» у вигляді «української радянської держави», а друге — їхня непримиренна позиція стосовно об'єднання господарських апаратів РСФРР та УСРР, «економічного будівництва України та Росії»¹¹. Необхідно зауважити, що подібну позицію обстоювала група «федералістів» на чолі з Г. Ф. Лапчинським, яка виникла у середині

1919 р. в КП(б)У, започаткувавши згодом українську комуністичну партію (укапісти). Ставлення Лапчинського до месіанської ролі Росії в Україні було негативним, про що йшлося на четвертій конференції КП(б)У 17—23 березня 1920 р. Конференція навіть присвятила засідання обговоренню «справи Лапчинського», ухваливши рішення про створення «слідчої комісії»¹². Лапчинський брав участь у роботі конференції, хоча його не допускали, навіть виголосив промову, якою підтвердив доцільність існування самостійної Української партії.

У конференції брали участь і боротьбисти, на адресу яких виголосив вітальну промову Г. Х. Раковський, наголосивши на тому, «що ви в інтересах революції прийшли до нас не як переможені, прийшли як товариші з усвідомленням революційного обов'язку, ми раді, що віднині на Україні повинна існувати єдина комуністична партія комуністів більшовиків»¹³. Його погляди розділив і присутній на конференції лідер боротьбистів Шумський, який з піднесенням сприйняв факт ліквідації партії боротьбистів, тому що «з сьогоднішнього дня ми будемо йти в ногу під загальною командою»¹⁴. Капітулянтською виявилася і промова В. Блакитного, який визнав неможливим співіснування двох комуністичних партій, тому закликав своїх однопартійців «щільними колонами» прямувати до лав КП(б)У і до ліквідації партії боротьбистів¹⁵. Отже, вони не підтримали групу Ю. В. Лапчинського, яка започаткувала розкол в КП(б)У на ґрунті принципових питань. Член політбюро ЦК КП(б)У Я. А. Яковлев звертав увагу на лояльне ставлення групи Лапчинського до боротьбистів, відтак було втрачено історичний шанс для порозуміння «незалежників»-укапістів з боротьбистами. Зокрема, судячи із заяв А. А. Річицького, який після смерті його колеги по УКП Ткаченка став лідером укапістів, вони чекали їх до себе¹⁶. Річицький згодом посяде в освітньо-культурних установах УСРР ключові посади¹⁷, співпрацюватиме з М. О. Скрипником, особливо виявивши себе у засудженні Шумського та М. С. Волобуєва. Андрій Річицький — це його псевдонім, тому що справжнє прізвище лідера укапістів інше — Пісоцький Анатоль, який народився 1893 р., а не в 1882 р.¹⁸

Виокремлення УКП у самостійну партію виявилось несподіваним кроком для КП(б)У, тому останні вдалися до залякування та шантажу. Зокрема, в ніч з 12 на 13 липня 1920 р. на квартирі А. А. Річицького відбувся трус, здійснений губчека, внаслідок якого було виявлено револьвер № 44132, різне листування з редакцією «Червоного прапора» (друкованого органу УКП), незважаючи на те, що він був членом ВУВК¹⁹. Його колегу Д. Калюжного з Полтави навіть засудили до розстрілу за причетність до політики С. Петлюри, але за нього заступився Річицький, котрий 30 липня 1920 р. вимагав пояснення подібних дій чекістів²⁰. Тоді вирішили і долю Ю. В. Лапчинського: з 16 липня до 1 серпня 1920 р. протримали в губчека Харкова, а звільнили після наполягання ЦК КПУ, проте з резолюцією —

«без всяких підстав має бути висланий за межі УСРР»²¹. У березні 1928 р. колишні укапісти, займаючи різні посади в державних установах, які залишили партію протягом 1921—1923 рр., засвідчували перед секретарем ЦК КП(б)У Л. М. Кагановичем зневагу до УКП, бо «увесь час після виходу із УКП ми активно вели ідейну боротьбу з укапізмом і з УКП»²². Більшовикам вдалося у 1920 р. ліквідувати партію боротьбистів, роз'єднавши опозиційні сили.

30 березня 1920 р. секретар тимчасового бюро ЦК КП(б)У повідомив, що справою реорганізації боротьбистів займаються трійки — двоє членів КП(б)У та один від колишньої УКП(б). Порядок прийому боротьбистів у більшовицьку партію був наступний: у першу чергу приймали тих, хто пристав до УКП(б) до денікінської навали, під час перебування окупованих військ Денікіна в Україні — у другу чергу, а вже після її звільнення — з особливою уважністю. Стаж зараховували від травня 1918 р., коли виник ЦК лівих есерів навколо газети «Боротьба», яку також закрили²³. Так до квітня 1920 р. Харківська організація партії боротьбистів перестала існувати. Станом на 1 квітня 1920 р., крім Волині та Поділля, вона налічувала 7370 членів²⁴, доля яких склалася по-різному. Вони мали обов'язково з'явитися на засідання трійок, повноваження яких тривали з 1 серпня до 20 серпня 1920 р., тобто на роздуми було виділено мало часу. За підрахунками деяких істориків, до КП(б)У подали заяви близько чотирьох тисяч, а понад десять тисяч «потрапили в поле зору Ф. Е. Дзержинського»²⁵. У 1923 р., виступаючи на XII з'їзді РКП(б), М. О. Скрипник констатував, «що ми завоювали українську комуністичну партію боротьбистів», але повелися «з карно-державним аршином»²⁶. Тому слід говорити про примусову ліквідацію УКП(б). «Зараз на Україні маємо 118 боротьбистів (у 1923 р. — Авт.), — наголошував Скрипник, — а решта? Якась частина переїхала до Росії, а решта — почасти самі вийшли, а більшу частину викинули з партії тоді, як чистили, з мотивів, що вони заховали націоналістичні заборони»²⁷. Значна частина колишніх боротьбистів залишилася працювати в освітніх установах.

Ліквідація партії боротьбистів завершилася швидко, а з чотирьох тисяч «перефарбованих» у червоні кольори КП(б)У боротьбистів десятки висунулися на керівні посади в органах освіти, господарських та державних установах, у видавничій галузі. Так, завідувач літературним відділом ЦК УКП(б) В. Блакитний (Еланський) очолив редакцію газети «Вісті ВУЦВК», завідувач організаційно-інструкторського відділу ЦК УКП(б) О. Я. Шумський виїхав на дипломатичну роботу до Варшави і Берліна (1921—1923 рр.), а після — очолював Наркомос УСРР (1924—1927 рр.), секретар ЦК УКП(б) керував у 1921 р. Держвидавом України, був заступником наркома освіти, член ЦК КП(б)У Г. Ф. Гринько став наркомом освіти (1920—1923 рр.). 24 березня 1920 р. постанову ЦК УКП(б) про ліквідацію партії підписали, крім згаданих осіб, також В. Любченко, М. Полоз, Н. Калюжний, А. Діхтяр, Л. Ковалів, М. Литвинен-

ко, М. Паньків, А. Платоненко та інші члени колишнього ЦК партії боротьбистів²⁸. За їх призначенням слідкували в ЦК КП(б)У та інших органах політичного нагляду. Наприклад, від 1 квітня 1921 р. на службу до радянських установ — лише з дозволу НК Робсільінспекції²⁹. Начальник секретного відділу ДПУ УСРР К. М. Карлсон, який очолив його 12 листопада 1925 р.³⁰, доповідав ЦК КП(б)У «Про висунання української інтелігенції» в Харкові: з колишніх членів ЦК українських лівих есерів на різні посади «висунули» 18, у тому числі М. І. Шрага (начальник планового управління ВРНГ), М. Ф. Чечеля (заступник завідувача палати мір і ваг), Н. А. Петренка (керуючого справами наукового комітету наркомзему), а з шести членів ЦК УСДРП трьох — М. Ф. Филиповича (член правління ВУКСу), В. П. Мазуренка (завідувач палати мір і ваг), М. Г. Левицького (зав. секцією Держплану)³¹. Призначення на керівну державну службу дозволяло відповідним органам стежити за діяльністю колишніх опозиціонерів, а з іншого боку — виявити їхнє політичне кредо шляхом виконання ними різних політичних доручень та культурно-освітньої і соціально-економічної політики.

Другим після В. П. Затонського (грудень 1919 — квітень 1920 р.)³² наркомом освіти УСРР став Г. В. Гринько, але раніше, ніж записано в автобіографії першого наркома, тому що у лютому 1920 р. на одному із засідань НКО УСРР піддав критиці систему освіти РСФРР³³. В енциклопедичних виданнях прізвище Гринька не згадується, але історики підкреслюють безпосередній зв'язок його відставки з посади наркома з реформаторським курсом. Наприкінці листопада 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У заслухало питання про роботу наркома Гринька, тобто (офіційно) усунуло його з посади³⁴. Однак, судячи з автобіографії Затонського, який був призначений наркомом освіти 30 жовтня 1922 р.³⁵, Гринько залишив Наркомос раніше. Діяльність боротьбиста Гринька в Наркомосі, яка вирізнялася принциповою постановкою освітньої справи в Україні, її протиставлення російському зразку, була логічним продовженням його політичних уподобань українського революціонера. У 1922 р., тобто напередодні звільнення, він зазначав, що Наркомос РСФРР не переглянув радикально всієї системи освіти, тому Україна має торувати власний шлях, враховуючи соціально-економічну ситуацію, сотні тисяч безпритульних, голод, наслідки виснажливої війни³⁶. Працюючи згодом в Наркомфіні УСРР, Гринько обстоював економічний суверенітет народного господарства України.

У 1924 р. Наркомос УСРР очолив О. Я. Шумський, а його заступниками були колишні колеги по партії боротьбистів — П. К. Солодуб, А. Т. Приходько. Перебування на посаді наркома освіти О. Я. Шумського супроводжувалося форсуванням темпів українізації, вирізнялося зміною її політичних пріоритетів, тобто поширення «сепаратистських принципів» на партійне будівництво в Україні, надання ЦК КП(б)У самостійності. Дивно, але саме цього вимагали свого часу Ю. В. Лапчинський, А. А. Річицький. Рефор-

маторська діяльність Шумського частково висвітлена³⁷, але варто наголосити на тому, що він одним із перших номенклатурно адаптувався в системі політичної влади УСРР, однак був єдиним з колишніх боротьбистів, хто не приховував своїх поглядів та національних пріоритетів у галузі культурно-освітнього життя українського суспільства. За його керівництва ВУЦВК та РНК видали 1 квітня 1925 р. постанову «Про реорганізацію народного комісаріату освіти УСРР», яка скасувала головні управління, тобто були ліквідовані колегіальні органи та запроваджені одноосібні форми керівництва³⁸. Він мав двох однодумців серед заступників — Солодуба і Приходька, хоча Ряппо також не суперечив генеральній лінії Шумського, тому і був звільнений у 1928 р. Особливою рішучістю виділявся Солодуб, який до призначення на посаду заступника наркома освіти працював керуючим справами РНК УСРР, тобто посада Копалова. Петро Кирилович Солодуб підтримував Шумського, представляв Наркомос УСРР як самодіяльну установу, вимагав належного бюджету для освітніх закладів України³⁹.

Монопартійна політична система функціонування радянської держави остаточно утвердилась після ліквідації УКП та ухвалення першої конституції СРСР у 1924 р.; якщо на початку 20-х рр. про вихідців з інших політичних партій згадували доволі часто, у тому числі облікові органи КП(б)У, то у наступні роки статистичні довідники називали лише членів компартії. Відстежувати партійне минуле номенклатури культурно-освітніх установ за особливими справами співробітників НКО УСРР та його місцевих органів — така методика є копіткою справою, але абсолютно вичерпною і достовірною. За алфавітним списком Наркомосу і підвідомчих йому установ 1923 р., який зберігається в архівному фонді НКО УСРР⁴⁰, можна виявити відсоток членів КП(б)У та позапартійних, їхні посади та дату призначення, але немає свідчень про політичне партійне минуле. Наприклад, безпартійний учений секретар НКО УСРР і одночасно завідувач видавництва «Радянська школа» М. Л. Амстердам мав вищу економічну та юридичну освіту (Казанський університет, Київський комерційний інститут), був свого часу членом ЦК Бунду⁴¹. Серед 44 провідних працівників Наркомосу, очолюваного Затонським у 1922—1924 рр., у 1923 р. виявилось 24 члени КП(б)У та 20 безпартійних⁴². Вони належали свого часу до Бунду, УСДРП, УПСР, УКП(б). Так, заступник голови Головного управління соціального виховання НКО УСРР В. О. Арнаутков був членом партії боротьбистів і ЦК лівих есерів-синдикалістів, у липні 1920 р., працював у редакції газети «Боротьба» та Одеському губвідділі народної освіти⁴³, а членом колегії НКО М. О. Мізерницький — активний діяч УКП(б), котрого 23 січня 1923 р. призначили на посаду заступника головоцвику Л. Р. Меньшинської, яка пристала до більшовиків у 1904 р.⁴⁴ Головою науково-педагогічного і методологічного комітету при Головоцвику НКО УСРР призначили О. І. Попова, якого у січні 1922 р. особисто запросив сам нарком Г. Ф. Гринь-

ко⁴⁵, тому що знав як колишнього боротьбиста. В особових справах співробітників Наркомосу виокремлено пункт про перебування в інших партіях, тому заступник наркома освіти А. Т. Приходько, який працював із Шумським і згодом в апараті Скрипника, вказав на членство в УКП(б)⁴⁶. У серпні 1926 р. заступник наркома освіти Приходько та заступник завідувача Укрсоцвихом В. О. Арнаутов займалися проблемами безпритульності⁴⁷, тобто належали до еліти наркомосівської номенклатури.

У жовтні 1929 р. відбувся перепис особового складу кадрового корпусу радянських установ наркоматів, окружних органів влади, господарських закладів. Матеріали перепису опубліковано того самого року⁴⁸. Згідно з переписом штатних працівників Наркомосу в 1929 р. було 264, з них «вищого керівного» — 6, обслуговуючого персоналу — 98 (бухгалтер, секретарі, рахівники, діловоди), молодшого — 19, у тому числі 163 особи, а членів КП(б)У налічувалося 87 осіб⁴⁹. Вищу освіту мали 74 особи (з них 31 особа отримала її до 1917 р.), тобто її мав кожний третій співробітник. Загалом «керівний персонал нашого державного апарату майже на 80% не має навіть середньої освіти і освітній ценз його значно нижчий, ніж у технічних службовців», а з вищою освітою серед кваліфікованих службовців — кожен другий⁵⁰.

Персональний склад Наркомосу УСРР (1928—1933 рр.), очолюваного М. О. Скрипником, висвітлювали у монографічних працях В. Г. Шарпатий, В. Ф. Солдатенков, В. М. Даниленко, М. М. Кузьменко, В. І. Марочко, звертаючи увагу на політико-партійне минуле деяких його заступників⁵¹. Оточення Скрипника на рівні його секретарів та заступників виявилось політично строкатим: інтернований вояк Української Галицької Армії (УГА) М. В. Ерестенюк став особистим секретарем наркома; боротьбист Ю. І. Озерський керував Укрнаукою при НКО УСРР, будучи членом колегії Наркомосу; вченим секретарем особистого секретаріату виявився О. І. Бадан-Яворенко — колишній член компартії Чехословаччини; боротьбисти О. О. Полоцький та А. А. Хвиля були заступниками⁵². О. О. Полоцького звільнили від обов'язків 4 травня 1933 р.⁵³, інших протягом лютого-березня 1933 р., а Хвилю, який став основним погромником Скрипника, залишили. Колишнього боротьбиста П. П. Любченка призначили 25 лютого 1933 р. першим заступником голови Раднаркому, М. О. Скрипника — головою Держапарату УСРР, а В. П. Затонського — наркомом освіти, його заступником — А. А. Хвилю, звільнили з цієї посади О. О. Карпенка⁵⁴. Вони працювали різні терміни на нових посадах: О. О. Полоцького призначили заступником наркома легкої промисловості УСРР 4 жовтня 1933 р.⁵⁵, а наркомом був Я. П. Ряпо⁵⁶. Дивне поєднання ментальності колишнього боротьбиста і соціал-демократа — «інтернаціоналіста». У 1932—1933 рр. відбувалася активна ротація кадрів у наркоматах УСРР: есера В. М. Качинського призначили 17 вересня 1933 р. заступником голови Держплану УСРР, звільнивши з цієї

посади А. М. Дудника та перемістивши його до Наркомосу як заступника від 4 квітня 1933 р.⁵⁷ Боротьбиста О. Л. Тримського змістили з посади наркома землеробства, а до складу основного апарату Наркомосу запропонували свіжу номенклатуру: заступниками наркома І. А. Хаїта (20 серпня 1933 р.), Г. М. Боденського (23 серпня 1933 р.), В. Д. Кузьменка (10 березня 1933 р.)⁵⁸

Українська інтелігенція, соціальну базу якої становили вчителі, діти священників, вихідці з селянського середовища, дрібних дворянських родин, сприйняла досить близько соціал-демократичні ідеї, тому виникли РУП, УСДРП, УПСР та низка інших політичних партій. Революційні події 1917 р., коли на уламках Російської імперії виникли самостійні держави, спонукали українських політиків до створення власної держави, але на заваді постали імперські зазіхання російських більшовиків, внутрішні проблеми державотворення. Українським політичним партіям бракувало єдності, що загалом віддзеркалювало особливості соціально-економічного розвитку України. Відсутність національної буржуазії унеможливила появу правочентристських сил, російськомовний і російський за ментальністю пролетаріат не витворив самостійну і потужну УСДРП, а соціалісти-революціонери взяли на озброєння переважну більшість програмних положень більшовиків (ліквідація приватної власності тощо), відтак українське суспільство виявилось політично деструктуризованим. Завершальна стадія визвольної війни, яку уособлював С. Петлюра, також свідчила про відсутність єдності українських політиків. Перманентна повстанська боротьба початку 20-х рр., рушійною силою якою були сільські вчителі та селяни, не знайшла належної політичної підтримки в українській інтелігенції. Вона склала політичну зброю, чому є свідчення — «самоліквідація» боротьбистів.

В історичній літературі, особливо українській зарубіжній, посилено міф про національне державне відтворення періоду 20-х рр. в УСРР. За основний аргумент узято українізацію, але сучасні історичні дослідження в Україні спотворюють цю канонізовану тезу про месіанську роль політики українізації⁵⁹. Вона, судячи з висловлювань С. О. Єфремова⁶⁰ та політико-ідеологічної і суто адміністративно-бюрократичної спрямованості, виявилась наслідком поразки української революції, а не її досягненням та завоюванням. Дві обставини слід виокремити на користь прихильників українізації: по-перше, її зміст і темпи стали можливими завдяки внутрішньому впливові представників колишніх українських партій в освітньо-культурних, господарських та радянських установах, по-друге, тактико-стратегічні завдання більшовиків в царині національно-культурного будівництва (легалізація «сепаратистських тенденцій», відслідковування лідерів «націоналістичних ухилів», уніфікація духовного життя українського суспільства з послідовною його інтернаціоналізацією та русифікацією).

Значна частина колишніх боротьбистів, після їх «кооптації» до складу КП(б)У, почала працювати в губернських відділах освіти та літературно-мистецьких установах. Освітяни з досвідом педагогічної роботи спочатку не сприйняли радянської влади, навіть боролися з нею, про що згадували лідери боротьбистів — О. Я. Шумський, О. М. Мізерницький на першому Всеукраїнському учительському з'їзді у січні 1925 р.⁶¹ Дехто спокусився кар'єрою і владою, тому охоче прийшов до рад, а інших надихав радикалізм реформи дореволюційної системи освіти, спостерігалася і тенденція до створення самостійних освітніх структур (позиція і концепція Г. Ф. Гринька). І ще одна малопомітна обставина: залучення вихідців українських політичних партій до освітніх установ позначилося на зростанні освітнього цензу номенклатури, тому що переважна більшість мала вищу освіту. Наприклад, М. Ф. Чечель закінчив свого часу Житомирську гімназію, перший курс кораблебудівного відділу Петербурзької політехніки (1910—1911), чотири курси Петроградського інституту інженерів шляхів (1911—1917), а також четвертий курс Віденського політехнічного інституту⁶². В основному українська інтелігенція мала історико-філологічну освіту.

В архівах збереглися списки службовців відділів народної освіти, але без зазначення причетності до політичних партій, крім КП(б)У. Так, серед 375 співробітників губернських відділів народної освіти у 1920—1923 рр. безпартійними виявилися 322 особи⁶³. Серед партійних та позапартійних виявилися відомі у 20-х рр. номенклатурники освітньо-культурних установ: А. С. Ганушій (головний інспектор трудшкіл, 1877 р. народження, б/п); М. О. Григор'єв (інспектор шкіл соцвиху, 1886, б/п); Т. П. Гарбуз (інспектор соцвиху Богодухівського повіту, б/п); С. Г. Грушевський (головний інспектор педосвіти Полтавського губно, 1888, б/п); П. І. Духно (завідувач губсоцвиху Харківського губно, член КП(б)У, 1893); М. М. Котельников (головний інспектор Харківського губно, 1883, б/п); Л. І. Леонідов (завідувач губпрофосвіти Харківського губно; 1896, член КП(б)У); А. І. Слуцький (заступник завідувача губсоцвиху Київського губно, 1876, член КП(б)У); М. В. Салько (завідувач Київського губно, 1887, член КП(б)У); Д. С. Спабвенко (завідувач губсоцвиху Катеринославського губно, 1891, б/п); З. С. Фіалковський (завідувач Полтавського губно, член КП(б)У, 1888); А. Ф. Захарченко (завідувач Чернігівського губно, член КП(б)У, 1890)⁶⁴. Посада вимагала обов'язкової партійності, особливо для завідувачів відділів народної освіти, а переважна більшість інспекторів освіти виявилися позапартійними, хоча деякі належали свого часу до УПСР, УСДРП, партії російських есерів. Наприклад, з восьми завідувачів відділів освіти Волинської губернії п'ятеро до їх призначення були позапартійними, але номенклатурна посада вимагала від них партійності. Губернаторський відділ освіти очолював Сергій Дмитрович Селемзін (1890 р., росіянин, учитель, з міщан, у РСДРП з 1905 р.), а Житомирський повітвідділ народної освіти довірили В. М. Джо-

ману (1903 р., українець, боротьбист, з того ж КП(б)У). Овруцьким відділом народної освіти керував Т. П. Дидковський (1901 р., українець, учитель, б/п)⁶⁵. У вересні 1920 р., коли колишнім боротьбистам зараховували партійний стаж, виявилось, що вони обіймали ключові посади в освітніх установах: Є. П. Щепкін був комісаром освіти в Одесі (1917), входив до Колегій Губнаросвіти, завідував відділом навчальних закладів (1920 р.), З. Я. Табакова — член президії Харківського, К. Гейман — Миколаївського та Херсонського, М. Крупенпіл — Чернігівського губернських відділів освіти⁶⁶.

Для виявлення політичного минулого працівників освітньо-культурних установ УСРР, тобто встановлення їх партійності, крім КП(б)У, необхідно дослідити принаймні два типи джерел: службові справи співробітників НКО та губернських відділів народної освіти, зіставляючи їх із загальним списком кадрового складу. В архівах збереглися матеріали центрального апарату Наркомосу, а також є опубліковані відомості про персональний штат окремих відділів народної освіти. Зокрема, у 1924 р. вийшов з друку довідник про освітні установи Волині, в якому відтворено прізвища посадовців губернських, міських та повітових закладів соцвиху, профосвіти, політосвіти, але без виокремлення даних про партійне минуле. З іншого боку, це довідкове видання дозволяє з абсолютною вичерпністю висвітлити соціальне походження, національність, освітній ценз, стаж педагогічної роботи, знання мов, професію, сумісництво. У січні 1924 р. Волинську губнаросвіту очолив В. О. Ястршемський (1888 р., українець, член КП(б)У, закінчив Учительський інститут, 12 років стажу)⁶⁷. Інспекторами працювали К. Й. Коник, П. М. Калощний, які належали свого часу до опозиційних більшовикам політичних партій — есерів.

Катеринославський губвідділ народної освіти у жовтні 1922 р. довірили Є. В. Зерновицькому (1897 р., росіянин, з дворян, член КП(б)У з 1918 р., учитель), а з шести завідувачів повітових відділів освіти троє були у минулому членами партій есерів⁶⁸. Миколаївський відділ освіти у 1920 р. очолював бундівець І. А. Хат, а за даними про 11 завідувачів губернаторських відділів освіти станом на січень 1922 р. виявилось, що серед них було українців — 1, росіян — 5, євреїв — 5⁶⁹. Зокрема, Подільським губвідділом народної освіти керував боротьбист О. М. Мізерницький (в одній анкеті — росіянин, в іншій — українець), політична біографія якого характерна для української інтелігенції⁷⁰. Під його орудою працювало 13 осіб, з них українців — 6, росіян — 4, карел — один, євреїв — 2, які мали педагогічну, юридичну освіту⁷¹. У січні 1922 р. з 13 співробітників Київського губно, очолюваного комуністом В. М. Салько, 10 не мали ніякого відношення до партій, з них 9 працювали педагогами, а двоє вийшли з Бунду; в Одеському працював лише один українець, решта — росіяни та євреї, які свого часу належали до різних партій — соціал-демократів, есерів, ПоалеїЦІОН; у Чернігівському (завідувач К. С. Дорофеев) двоє українців із 13 працівників

з апарату губнаросвіти; у Полтавському (завідділу Н. Й. Рибников) перебувало на посадах 10 осіб, з них українців — 5, росіян — 3, євреїв — 2; у Харківському — українців — 4, росіян — 6, євреїв — 2, один литовець⁷². Інспектором Київської губнаросвіти працював у 1922/23 рр. колишній український есер Б. С. Маншос⁷³. Отже, у 1922 р. з 11 завідувачів губернських відділів народної освіти, за відсутності даних про Запорізьку губерносвіту, лише троє були українцями, а серед губернської номенклатури освітніх установ було чимало представників від колишніх партій — Бунду, ПоалейЦіОНУ, УПСР, УСДРП. За переписом кадрового складу «радапарату» 1929 р. національний склад окружних інспекторів виявився наступним: з 635 інспекторів у 39 округах УСРР українці становили 432, євреї — 132, росіяни — 72 особи⁷⁴. Окружні відділи за повними даними перепису налічували у 1929 р. 706 співробітників, з них 274 виявилось членами КП(б)У, чоловіків було 512, жінок — 194, проте закінчену вищу освіту мала 141 номенклатурна одиниця⁷⁵.

Національний тип, соціальне походження і політичний облік номенклатури освітньо-культурних установ залежали від багатьох обставин та чинників: форсування темпів українізації, запровадження політики коренізації, мирна трансформація партій боротьбистів, УКП та інших в українському суспільстві, пролетаризація системи освіти, професійний склад населення та освітній ценз інтелігенції, «висуванство» тощо. Кожний з наведених чинників справляв прямий чи опосередкований вплив на формування кадрового корпусу Наркомосу та його місцевих органів. Матеріальні стимули (зарплата, службові пільги) не мали суттєвого значення щодо кількісного та якісного складу номенклатури, хоча були значно вищими від тих, які мали педагоги.

¹ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Концепція та історіографія. — К.: Книга пам'яті України, 1997. — 416 с.; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — К.: Основа, 1996. Новохатько Л. М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20—30-ті рр. ХХ ст.). — К., 1998. — 316 с.; Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. — К.: Наукова думка, 1993. — 349 с.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф.1. — Оп. 20. — Спр. 194. — Арк. 66.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само. — Спр.159. — Арк. 44.

⁶ Салько Михайло Володимирович (1887—?) — член КП(б)У з 1918, закінчив фіз-мат Київського університету (1913), природознавець, педагог. У 1914—1919 рр. — викладач Калужького реального училища, завгубнаросвіти в Калужі (1918—1919), член колегії Наркомосу УСРР (1919), завгубнаросвіти Київщини (1923—1924), Харківщини (1924—1925). У 30-х рр. очолив облвідділи наросвіти Київщини та Чернігівщини. Був одружений з Г. С. Салько, яка у 1928 р. стала дружиною А. С. Макаренка. Репресований.

- ⁷ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 20. — Спр. 1424. — Арк. 50.
- ⁸ Державний архів Харківської області. — Ф.1. — Оп. 1. — Спр.128. — Арк. 1—2.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Там само. — Спр. 129. — Арк. 1 — 3.
- ¹¹ Там само
- ¹² Четверта конференція комуністичної партії (більшовиків) України, 17—23 березня 1920: Стенограма (публікується вперше). — К., 2003. — С. 47, 173—176.
- ¹³ Там само. — С. 278.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само. — С. 169.
- ¹⁶ Там само. — С. 165.
- ¹⁷ Річицький Анатолій Андрійович (1893—1937), українець, з селян, освіта — вища (Петровська сільськогосподарська академія в Москві), член УСДРП (1917—1919), редактор “Робочої газети”, член ЦК ККП (1917—1924), член ВУЦВК (1920—1922), завідувач статвідділу українбанку (1923—1924), редактор Держвидаву (1925—1928), член колегії наркомосу, керівник ДВОУ, уповноважений з хлібозаготівель в Одеській області, заарештований у 1933 р., а рішенням політбюро ЦК ККП(б)У 19 березня 1934 р. справу передано до карально-репресивних органів. Репресований у 1937 р.
- ¹⁸ Див.: 1. Четверта конференція... — С. 511.
- ¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 194. — Арк. 14.
- ²⁰ Там само. — Арк. 12.
- ²¹ Там само. — Арк. 16.
- ²² Там само. Спр. 2683. — Арк. 1—2.
- ²³ ДАХО. — Ф.1. — Оп. 1. — Спр. 128. — Арк. 9.
- ²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 194. — Арк. 103.
- ²⁵ Кульчицький С. Комунізм в Україні... — С. 244—245.
- ²⁶ Національні моменти в партійнім і радянськім будівництві (Доповідь т. Сталіна і промови тт. Чаковського, Скрипника і Гринька на XII з'їзді Р. К.П. З резолюцією з'їзду по національному питанню.) — Х., 1923. — С. 40.
- ²⁷ Там само. — С. 40—41.
- ²⁸ Четверта конференція... — С. 474—475.
- ²⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 296. — Арк. 8.
- ³⁰ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997. — С. 485.
- ³¹ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 20. — Спр. 2455. — Арк. 200.
- ³² Там само. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 72. — Арк. 1 — 2.
- ³³ Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. — Донецьк, 2000. — С. 26.
- ³⁴ Там само. — С. 35.
- ³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 72. — Арк. 2.
- ³⁶ Гринько Гр. Социальное воспитание детей // Путь просвещения. — 1921. — № 1. — С. 2—52.
- ³⁷ Mace J. Communism anal the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918 — 1933. — Cambridge, 1983; Майстренко І. Сторінки з історії комуністичної партії України. Ч. 2. — Мюнхен, 1972; Солдатенков В. Ф. Незломлений. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К., 2002.
- ³⁸ Збірник чинного законодавства УСРР про народну освіту / За ред. і перед. Я. П. Ряппо. — Вид. 2-е зі змінами і доп. — Х., 1927. — С. 8.
- ³⁹ Виговський М. Ю. Петро Солодуб: маловідомий заступник наркома освіти УСРР // Історичний журнал. — 2003. — № 4—5. — С. 71—76.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 906. — Арк. 4—8.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 221. — Арк. 1—2.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Там само. — Спр. 187. — Арк. 11.
- ⁴⁴ Там само. — Спр. 906. — Арк. 4.
- ⁴⁵ Там само. — Спр. 906. — Арк. 2; Спр. 6120. — Арк. 25.

- ⁴⁶ Приходько Антон Терентійович (1891—1937) — українець, освіта вища (юридична) незакінчена, в УПСР з 1916 до 1920 р. (боротьбист з 1918), голова Всеукраїдаву (1921), заступник наркома освіти (1926—1928, 1930—1933), заступник наркома юстиції та генерального прокурора УСРР (лютий — червень 1923). Засуджений у 1934.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 5090. — Арк. 3.
- ⁴⁸ Радянський апарат УСРР. Перепис особистого складу на 1 жовтня 1929 р. — Х., 1929. — 194 с.
- ⁴⁹ Там само. — С. 10—11.
- ⁵⁰ Там само. — С. XXVII.
- ⁵¹ Шарпаций В. Г. Діяльність М. О. Скрипника на чолі Наркомату освіти Радянської України (1927—1933 рр.): Автореф. для К. І.Н. — Запоріжжя, 1994. — 17 с.; Солдатенков В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. — К.: Книга пам'яті України, 2002. — 352 с.; Даниленко В. М., Кузьменко М. М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниковського Наркомосу. Біографічні нариси. — Севастополь; Донецьк, 2003. — 56 с.; Марочко В., Хілліт Гьотц. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929—1941). — К.: Науковий світ, 2003. — 302 с.
- ⁵² Даниленко В. М., Кузьменко М. М. Зазн. праця.
- ⁵³ Собрание законов, указаний распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1932. — № 10. — Ст. 87.
- ⁵⁴ СЗ Украины. — 1933. — № 11. — Ст. 125.
- ⁵⁵ Там само. — № 47. — Ст. 602.
- ⁵⁶ Там само. — 1932. — № 3. — Ст. 16.
- ⁵⁷ Там само. — 1933. — № 45. — Ст. 568; № 16. — Ст. 194.
- ⁵⁸ Там само. — 1933. — № 39. — Ст. 499; № 35. — Ст. 447. — № 25. — Ст. 151.
- ⁵⁹ «Українізація» 1920—30-х років: передумови, здобутки, уроки. — К., 2003. — 391 с.
- ⁶⁰ Єфремов С. Щоденники (1923—1929). — К., 1997.
- ⁶¹ Перший Всеукраїнський учительський з'їзд в Харкові від 5 до 11 січня 1925 р. (зі знімками учасників з'їзду). — Х., 1925. — 160 с.
- ⁶² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 8463. — Арк. 2.
- ⁶³ Там само. — Спр. 9074. — Арк. 1—156.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1424. — Арк. 47.
- ⁶⁶ Там само. — Арк. 138.
- ⁶⁷ Установа народної освіти на Волині по матеріалам губнаросвіти на 1 січня 1924 р. — Житомир, 1924. — 653 с.
- ⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1424. — Арк. 48.
- ⁶⁹ Там само. — Арк. 45.
- ⁷⁰ Мізерницький Олександр Миколайович (1883—?), українець, фундатор РУП (1902—1906), соціаліст-революціонер (1906—1918), УССРБ (1918—1919), боротьбист, голова Робос, член колегії Наркомпраці. Репресований.
- ⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1424. — Арк. 50—55.
- ⁷² Там само. — Арк. 56—58.
- ⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 4680. — Арк. 1—4.
- ⁷⁴ Радянський апарат УСРР. Перепис особистого складу на 1 жовтня 1929 р. — С. 60—108.
- ⁷⁵ Там само. — С. 10—11.